

Юлія МОСКВИЧ,
к. філол. наук, доцент,
Донецький інститут туристичного бізнесу

НАЦІОНАЛЬНІ МОТИВИ В ПОЕЗІЇ ДОНЕЧЧИНИ ВОЄННОЇ ТЕМАТИКИ

У статті розглянуто особливості українського поетичного контексту Донеччини, присвяченого темі війни. Розкрито суспільно-культурні передумови його становлення, визначено основні мотиви творчості авторів шахтарського краю, окреслено коло загальнолюдських та особистісних ідеалів у творчому доробку українських письменників Донеччини вказаного періоду, проаналізовано художньо-образний ряд поезій.

Ключові слова: українська поезія Донеччини 40-х рр. ХХ ст., національні мотиви, символи, художньо-образний ряд.

Тематична критика в руслі феноменології ХХ ст. розбудована на принципі переосмислення так званої «вічної теми» – категорії досвіду, що розглядається як форма феноменологічної перцепції. В українському літературознавстві ця категорія досліджена в багатьох аспектах, зокрема й класифікаційному. Так, на основі вивчення художньої спадщини О. Довженка, Ю. Збанацького, А. Малишка, П. Тичини, М. Рильського, О. Гончара, О. Коломійця, Л. Костенко, Гр. Тютюнника та ін. виокремлена одна з найважливіших тем в історії суспільства – темі війни. Завдяки творчому доробку таких авторів нові покоління формують світогляд і ціннісні орієнтири на шедеврах національної літературної класики, враховуючи як запити часу, так і загальнолюдські ідеали, що становлять ґрунт ментальності та духовності кожного народу.

Утім, попри окремі дослідницькі спроби дослідити специфіку реалізації воєнної тематики у творах українських класиків, на маргіналіях культурного процесу і до сьогодні залишається творчість тих діячів, хто був віддалений від

центрального культурного осередку країни та репрезентував регіональну літературу. Серед них і письменники Донеччини, які були безпосередніми учасниками подій Великої Вітчизняної війни. Йдеться про письменницьку діяльність, присвячену історико-літературній пам'яті народу про трагічні для України лихоліття, Г. Кривди, М. Чернявського, М. Рудя, М. Упеника, Л. Колеснікової та ін. Тож, нагальним для літературознавчого вирішення постає питання про цілісність та єдність національного культурного простору та специфіку межових літературних процесів.

Актуальність статті полягає в необхідності з позицій сучасного літературознавства проаналізувати поетичну творчість авторів Донеччини, присвячену темі війни, яка є вагомим здобутком державного культурного процесу.

Перспективною стаття є й тому, що у ній із залученням мало досліджуваного матеріалу подана загальна картина розвитку української літератури ХХ століття, зокрема, уточнюються викривлені факти регіонального літературного розвитку.

Протягом останніх двох десятиліть гуманітарна царина поповнюється культурологічними студіями, що розглядають психологічні, соціальні, ментальні аспекти української нації сталінської доби. Новий погляд на життя радянського суспільства, співіснування в ньому національного та інтернаціонального подають у своїх працях такі вчені, як Х. Арендт [1], Дж. Армстронг [2], О. Борисов [5], О. Зубкова [9]. Історичні дослідження В. Барана, В. Даниленка [4], Г. Касьянова [10], М. Ковалю [11] та інших вітчизняних учених презентують сучасне переосмислення суспільно-політичного розвитку України 40-х рр. ХХ ст. Не менш значущими для формування національної ідентичності, самовизначеності є праці Ю. Бадзя [3], Г. Ващенко [6], Я. Грицака [7], Б. Кравченка [13], І. Лисого [14], Ю. Ніколайця [15], у яких дослідники розглядають становлення національного характеру в умовах радянської системи.

Ґрунтовний аналіз розвитку української культури на Донеччині в умовах партійного тиску подано в дослідженні історії регіону А. Саржана [17]. Щодо регіональних літературознавчих джерел, які б об'єктивно характеризували письменницькі орієнтири 40-х рр. ХХ ст., то такі розвідки відсутні на сучасному етапі вивчення донецької культурної спадщини. Відповідно, постає нагальна потреба переосмислення літературного доробку українських письменників Донеччини, який є не лише частиною культурної, а й історичної біографії нашої держави.

Метою статті є вивчення провідних тенденцій у донецькій літературі обраного періоду з урахуванням національної специфіки культурного розвитку, з'ясування основних суспільних й особистісних мотивів у творчості українських митців шахтарського регіону 40-х рр. ХХ ст., розкриття символічного та художньо-образного ряду поезії.

Визначена мета передбачає розв'язання таких *завдань*:

- охарактеризувати соціально-культурні передумови розвитку суспільного життя на Донеччині воєнного періоду;
- визначити основні мотиви творчості письменників шахтарського краю середини ХХ ст.;
- розкрити авторське розуміння національної ідеї й загальнолюдських ідеалів вказаної епохи;
- проаналізувати засоби художньо-образної інтерпретації дійсного та уявного у творчості донецьких митців;
- сформулювати ціннісні критерії світосприйняття ліричного героя в українській поезії Донеччини, присвяченій темі війни.

Об'єкт статті – творчість українських поетів Донеччини Л. Колеснікової, М. Яременка, М. Упеника, М. Чернявського, В. Соколова, Г. Бойка, Г. Кривди та ін., присвячена воєнній тематиці.

Предметом вивчення є провідні мотиви української лірики шахтарського краю 40-х рр. ХХ ст.

Соціально-культурні процеси на Донеччині напередодні Другої світової війни були чітко визначені політикою радянського керівництва, розпочатою на початку 30-х рр. ХХ ст. в регіоні. Згідно з нею політичний терор у 1937-1938 рр. набув наймасштабнішого свого прояву: понад 40 тисяч осіб стало жертвами репресивних заходів, вжитих НКВС області до її мешканців. Вказівка Й. Сталіна «не церемонитися зі «спецами» [17, 322] була сприйнята каральними органами буквально, і в рамках «шахтинської справи», «теорії класової боротьби», розкуркулення репресовано більшу частину місцевої інтелігенції, третину якої становили українці. У такий спосіб радянський уряд вирішував ще одну проблему: знищував представників інших національностей, що стояли на заваді подальшому створенню держави з безмовних «гвинтиків». Подібно вчинили з греками, татарами, євреями, поляками, німцями, чії спільноти були репрезентовані в кількісному складі населення Донецької області. Масові репресії підкріплювалися тотальним ідеологічним контролем, який охопив всі сфери життя суспільства. Обираючи між «вижити» або «зникнути», інтелігенція краю змушена була дотримуватись методу соцреалізму – провідного в радянській культурі, щоб крізь заборони й уславлення партії поодинокими рядками своїх творів доносити до читача національну ідею та справжні почуття свідомого своєї приналежності українця.

Із початком війни, коли Донеччина протягом 1941-1943 рр. знаходилася під владою фашистських окупантів, її соціально-культурне життя тимчасово змінилося. «Сталін мобілізував під час найбільшої для себе безпеки (Москва, Сталінград) ті духовні резерви, які він до того засуджував як реакційні й спрямовані проти більшовицької революції: любов до вітчизни, традиції, дух народності, церков, заохочуючи тим самим наївність, пихатість, гордість і дух опору», – зазначалось у німецьких документах [16]. Успішність такого послаблення в культурній політиці, впровадженого радянським вождем, було перейнято нацистами,

що сприяло появі на окупованій території Донбасу україномовних періодичних видань, як свідчить історик Д. Титаренко [19]. Навіть у російськомовному «Донецком вестнике» періодично з'являлися публікації українською. Винятково націоналістичним називає дослідник інше періодичне джерело інформації воєнного часу – «Маріюпільську газету», – яке було засноване вихідцями з Західної України та провадило антибільшовицьку агітацію. Подібні газети стають офіційними органами міських управ і в інших містах шахтарського краю. Їхню затребуваність серед місцевого населення обумовлено зростанням ціни та збільшенням тиражу. Ця періодика інформувала мешканців краю про становище на фронті, повідомляла міжнародні новини, відображала події в окупованій Україні.

У цей час літературне життя Донбасу жевріє завдяки розповсюдженню серед населення творів місцевих авторів, які захищали країну на фронті. Багато з них (К. Герасименко, Д. Надєїн, Д. Семенов, Б. Котов, Ю. Черкаський) вже загинули на той час, а інші (М. Рудь, М. Упеник, П. Байдебуря) продовжували брати участь у битвах, служили військовими кореспондентами.

Післявоєнне літературне відродження розпочалось у газеті «Луганська правда», оскільки Луганськ був звільнений раніше від донецьких міст. На її шпальтах публікувалися твори воєнної тематики тих письменників, що повертались із фронту. У 1945-1946 рр. у Луганську виходить альманах «Донецькі вогні», а в Донецьку – «Літературний Донбас». 1944 р. поновлено діяльність Донецької організації Спілки письменників України на чолі з прозаїком П. Байдебурою та літературним критиком А. Ключчям. Протягом наступних 15 років центральною у творчості авторів шахтарського краю стає тема війни.

Наскрізним мотивом воєнної лірики виступає любов до рідної землі. Образ донецького степу в місцевій літературі поєднав два визначальні його фольклорні ейдоси: як символу

життя та місця битви за волю й незалежність (згадаймо поширений в українських билинах і думках образ козацького степового простору). У літературі шахтарського краю степ набуває значення локальної світобудови, яка є центром вічного буття. Природно, що саме степова територія є визначальним топосом у поезіях воєнної тематики, адже вона відтворює тут своє первинне уснопоетичне значення домінанти героїчного фольклору.

Степ виступає показовим фактором української ментальності в ліриці донецьких поетів, більшість яких були вихідцями з села. Як зазначає дослідниця духовного життя українського народу І. Грідіна, «у радянській Україні значна частка населення була позбавлена такого поняття, як рідна земля – «ненька-країна», як у географічному плані, так і у духовному сенсі» [8, 156], що призвело до втрати значною частиною населення цього національного первня. Донецькі автори, на противагу штучно створеному радянському іміджу апологетів партійних настанов, зберігають у своїх творах етноунікальність степу як невід'ємної складової української ментальності. Осмислюючи в ліриці післявоєнні часи, М. Упеник, М. Яременко, Л. Колеснікова віддають перевагу життєстверджувальній семантиці українського простору, посилюючи цей образ відповідними локусами. Одним із них є образ дороги: «Повз окоп у степ біжать дроги, / Чути подих жита й чебрецю...» [23]. Декоративність оживлення степу, що досягається сугестивними елементами, спричиняє власне читацьке моделювання образу рідної землі, сконструйованого в тексті за допомогою персоніфікації. Опоетизована М. Яременком картина буяння життя передає характерний для українського історичного фольклору мотив степу як найщирішого прояву землі.

Трагічні сторінки воєнної біографії нашого народу втілюються донецькими поетами в образі потолоченого танками поля. Постійне звертання до землі у творах місцевих авторів

пояснюється, як зауважує дослідник історичного українського епосу І. Ткаченко [20], розумінням її як центру націософської концепції нашого буття. Сприймаючи землю як архетип національної свідомості, українець наділяє її усіма проявами вираження, головні з яких – життя і смерть. Таке бінарне сприйняття поля посилюється паралелізмом та епітетами, що додають більшої інформативності контексту, внаслідок чого він розуміється як емоційно цілісний: «Із почуттям важкої гіркоти / Могилу свіжу віттям уквітчали. / З того часу пройшло багато днів – / Лягла шосейка біля того поля, / Де він лежав. І пояси дубків / Шумлять серед спокійного роздолля» [12, 31]. Л. Колеснікова у вірші «Невідомому солдатові» продовжує усталену літературну традицію передавати семантичний ряд за допомогою експресивних засобів, серед яких гіперболізація, градація, антитеза. Нагромадження таких елементів загострює ідейно-тематичний зміст твору, підносячи образ ліричного героя, звеличуючи його жертвність.

Втрата воїна-захисника тлумачиться в національній літературі як український історичний фатум. Образ покошланого війною поля передрікає подальші трагічні події, коли розорена земля символізує невідворотну загибель героя, стаючи для нього останнім притулком: «А все, здається, виразніше бачу / Війною потолочені жита. / І ти лежиш в них, рідний наш юначе» [12, 31]. У цих рядках відчувається глибокий зв'язок людини із рідною землею і водночас поєднуються загальнолюдські мотиви із особистісними: визволення свого краю від ворога як патріотична мета співіснує із власними інтересами, коли воїн повинен захищати матір, родину, кохану дівчину.

Гармонійний простір природи в українській культурі являє собою тріаду світовпорядкування: земля – людина – небо, що походить ще від стародавніх космологічних уявлень про світове дерево. Людина становить центр цього устрою, і водночас залежить від двох інших полярних елементів, які являють собою

нерозривну цілісність. В українському фольклорі небо сприймається як символ космічної досконалості, чистоти, непорушної божественної влади, вищої гармонії. Традиційно в нього просять добробуту, гараздів, захисту. Воно підтримує головну функцію землі – її родючість, тому завжди асоціюється з водою, чия головна характеристика – запліднювальне начало. У донецькій ліриці переможного 1945 р. яскраво інтерпретується ця властивість водної субстанції. Атрибут вологості виступає тут зв'язковим елементом між небом і землею, прогнозуючи зародження нового життя. У вірші «Ішов солдат з війни» В. Соколов передає відчуття радості в образі омитого росю поля: «Йшов солдат з війни до хати, де він ріс. / Бачить в лузі, в краплях росяних – в воді – / Косять сіно там дівчата молоді» [18, 13]. Автор створює низку асоціацій, побудованих за принципом градації, у яких реалізується мотив продовження життя.

Інакше трансформується в поезії шахтарського краю мотив лиха, смерті. Тяжючи до українських фольклорних образів, місцеві поети актуалізують руйнівну функцію води у взаємодії землі і неба. Передвісником лиха виступає дощ, здебільшого з грозою, вітром. Він несе із собою відчуття небезпеки, незахищеності, вразливості людини перед силами природи: «Здається – будь грозі. Задушливо в повітрі, / Лахміття темних хмар згущається вгорі» [12, 30], – так Л. Колеснікова змальовує передчуття війни, найстрашнішу загрозу для людства. Інтерпретуючи національну символіку, донецькі автори моделюють і наслідки великого лиха в історії суспільства: «Плакали верби й лози. / Сіявся дощ невітшний, / Наче старечі сльози» [22]. У поезії М. Чернявського метафоричний образ дощу втілює весь біль нашого народу за загиблими в боях захисниками Вітчизни. Показовим у поезії є образ верби, що в усній народній творчості має двозначне тлумачення: як родючої сили, так і символу вдівства, засмученої жінки, невітшної України. Насичуючи вірш такими імпліцитними смислами, поетові

вдається в різних варіаціях води (плач, дощ, сльози) виразити гіркоту і страждання ліричного героя.

Образи природи зустрічаються в поезії кожного автора шахтарського краю середини ХХ ст. Персоніфікована природа в моменти самотності, страху, відчаю стає для людини найріднішою істотою, яка поділяє людський настрій, переживання. Тому рослинна символіка властива фактично кожному твору, присвяченому донецькими поетами темі війни. У період, коли радянське суспільство особливо гостро відчувало руйнування зв'язку зі своїм природним середовищем, спричиненим міграцією населення з сіл до міст, коли антеїзм активно викорінювався владою зі свідомості народу, українська інтелігенція намагалася через літературне слово відродити менталітет, духовність нації.

У «Баладі про міст» М. Чернявський органічно реконструює цей народнопоетичний елемент. Звертаючись до фольклорної семантики, автор зберігає його усталене значення єдності між двома світами, уособлення переходу від старого життя до нового. До споконвічних народнопісенних образів калинового, зеленого, кам'яного мосту поет додає свій – дубовий – як символ міцності, стійкості, чоловічого начала. У ньому втілено всю силу нашого народу, його зв'язок із предками, тому він такий розкішний, майстерно зроблений: «Дубова основа, перила нові / Ще й арка чудова, різна» [21, 17]. За аналогією до казкової битви героя зі Змієм, що відбувається саме на мосту, автор малює картину розгрому фашистських військ, коли знесилений герой, яким у поезії є міст, у свої останні хвилини знищує вороже військо, що втікає від захисників: «Він тільки ввірвався на битий міст – / Основа звелася увись – / І полетів незваний гість, / В ріку навек зваливсь» [21, 18].

Актуалізація символіки дуба пояснюється його сакральністю, навіть обожненням. Для українця, якому неодноразово доводилось обстоювати незалежність рідної

держави в нерівному герці, цей образ трансформується в контексті історичної долі нації, кожен представник якої є її активним учасником. Генетичний зв'язок із культурою предків, який зберігається на підсвідомому рівні народу, виявляється в межових для історії країни ситуаціях, і саме завдяки йому українська ментальність, яку так намагалося викоринити радянське керівництво, переборола соціально-комуністичну утопію, не проміняла національне коріння на фальшиві та примарні ідеали радянської пропаганди, у такий спосіб не згубивши себе як таку.

Розглянувши поетичний доробок Донеччини, присвячений темі війни, можна впевнено стверджувати, що його національно-мистецький потенціал не був суто прорадянським. Змушена виживати в умовах денаціоналізації, соціально-культурної обмеженості, численних утисків і репресій інтелігенція краю не припинила своїх творчих пошуків, не втратила національної самоідентифікації.

В умовах девальвації ментальних цінностей українця, знецінення його духовності, насадження радянських стереотипів мислення, творчість українських поетів Донеччини – Л. Колеснікової, М. Упеника, В. Соколова, М. Чернявського – не порушила споконвічних пріоритетів рідного народу й через заборони пронесла національну ідею та мову, зберегла для майбутніх поколінь справжні людські цінності, визначивши головними орієнтирами любов до рідної землі, домівки, родини, готовність до самопожертви заради них.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма / Ханна Арентд. – М.: Центрком, 1996. – 672 с.
2. *Армстронг Дж.* Украинский национализм. Факты и исследования / Джон Армстронг. – М., 2008. – С. 134-135.
3. *Бадзьо Ю.* Право жити: Українці в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Юрій Бадзьо. – К.: Таксон, 1996. – 400 с.

4. *Баран В. К.* Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / Володимир Баран, Віктор Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
5. *Борисов А. Г.* «Новый человек» – гомо советикус: и миф, и реальность / А.Г. Борисов. – Саратов: Творч. группа «Поиск»: Каф. философии СГПИ, 1994. – 25 с.
6. *Ващенко Г.* Психічні властивості українців і причина наших невдач / Григорій Ващенко // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 31-35.
7. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.: навч. посібник / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
8. *Грідіна І. М.* Менталітет як чинник духовного життя українського народу в роки Другої світової війни / Ірина Грідіна // Вісник Донецького національного університету. – Сер. Б: Гуманітарні науки. – Вип. 1. – 2009. – С. 154-160.
9. *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Елена Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
10. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Георгій Касьянов. – К.: Глобус, Вік ; Едмонтон: Канадський інститут українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.
11. *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / Михайло Коваль. – К. : Вища шк., 1994. – 58 с.
12. *Колеснікова Л.* З ліричного зошита / Лідія Колеснікова. – Сталіно: Сталінське обл. вид-во, 1954. – 54 с.
13. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко; переклад з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
14. *Лысый И.* Менталитет и духовная культура украинцев / Иван Лысый; пер. с укр. Н. Лозовой // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 11-12.
15. *Ніколаєць Ю. О.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю.О. Ніколаєць. – Вінниця: Тезис, 1999. – 62 с.
16. *Перевод* трофейных немецких документов «Тезисы к теме «Фюрер борется за добро, большевизм за зло», предназначавшиеся для проработки на занятиях по национал-социалистическому воспитанию в войсках

Курляндской группировки // РДАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 322. – Арк. 119.

17. *Саржан А. О.* Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.) / Анатолий Саржан. – Донецьк: Сталкер, 1999. – 463 с.

18. *Соколов В.* Весна: поезії / Віктор Соколов. – Сталіно: Обл. вид-во, 1949. – 32 с.

19. *Титаренко Д. М.* З історії періодичної преси Донецького краю часів окупації (1941-1943 рр.) / Дмитро Титаренко // Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник. – Донецьк: Донбас, 2001. – Вип. ІХ. – С. 50-55.

20. *Ткаченко І. А.* Степові мотиви в українському фольклорі : історіософський ракурс (на прикладі історичного епосу) / І. А. Ткаченко // Вісник Запорізького національного університету: філологічні науки. – 2008. – № 2. – С. 226-230.

21. *Чернявський М.* Зерна щастя / Микита Чернявський. – Сталіно: Обл. вид-во, 1948. – 32 с.

22. *Чернявський М.* Спомин / Микита Чернявський // Донбасс. – 1958. – № 3. – С. 110.

23. *Яременко М.* Окоп під Волновахою / Михайло Яременко // Литературный Донбасс. – 1957. – № 34. – С. 115.

АННОТАЦИЯ

Юлия Москвич. Национальные мотивы в поэзии Донеччины военной тематики

В статье рассмотрены особенности украинского поэтического контекста Донецкого региона, посвященного теме войны. Раскрыты общественно-культурные предпосылки его становления, определены основные мотивы творчества авторов шахтерского края, рассмотрены общечеловеческие и личностные идеалы в творческом наследии украинских писателей Донбасса указанного периода, проанализирован художественно-образный ряд поэзий.

Ключевые слова: украинская поэзия Донецкого края 40-х гг. XX ст., национальные мотивы, символы, художественно-образный ряд.

SUMMARY

Yuliya Moskvych. National motifs in Donechchyna poetry of war thematic

The features of the Ukrainian poetic context of Donechchyny, devoted a war theme are considered in the article. Publicly cultural pre-conditions of his

becoming are exposed, basic reasons of creation of authors of miner's edge are determined, outlined circle of common to all mankind and personality ideals in creative reserve of the Ukrainian writers of Donechchyny of the indicated historical period are considered, the artistically vivid row of their poetries is analysed.

Key words: Ukrainian poetry of Donechchyny of 40th of XX century, national reasons, characters, artistical and vivid row.

УДК 82.091.161.2:82-1“18”

Віта ЯГУШКІНА

аспірантка,
Донецький національний університет

РЕЦЕПЦІЯ ПАТРІОТИЧНИХ ІДЕЙ У ЛІРИЦІ М. КОСТОМАРОВА (ДІАЛОГ ІЗ Т. ШЕВЧЕНКОМ)

У статті простежуються діалогічні зв'язки лірики М. Костомарова та Т. Шевченка періоду Кирило-Мефодіївського товариства. Автором аналізується спільність та своєрідність у змалюванні образів, специфіка рецепції М. Костомаровим патріотичних мотивів, особливості втілення ідей слов'янофільства.

Ключові слова: мотив, діалог, образ, ідея.

Формування нової української літератури розпочинається в добу романтизму і тісно пов'язано із новою ідеологією, світобаченням творчої інтелігенції України. З'являються письменники, які уславлюють український народ, його історію та культуру. Осередком української творчої еліти постає Харківська школа романтиків, до якої довгий час належав М. Костомаров. У творах її представників народжуються перші патріотичні ідеї, які набувають розвитку в колі київських письменників. Однією із провідних у той час постає проблема „національного духу”, яка, на думку Д. Чижевського, „мала у світлі цих духових джерел набрати нового забарвлення: таємниці людської душі, те, що